

معرفی و بررسی نسخه خطی خلاصه المعارف از سید آدم بنوری Introduction and Analysis of the Manuscript of Khulasat-al-Moarif by Sayyed Adam Binouri

مریم پرویز

دانشجوی دوره دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور
mariampervez9@gmail.com

دکتر محمد ناصر

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور
nasir.persian@pu.edu.pk

Abstract:

Manuscripts are considered the most valuable cultural and literary heritage of any nation. So, the restoration of these cultural resources is of great importance. The manuscript of the Khulasat-al-Moarif by Sayyed Adam Binouri is one of the valuable assets. This article focuses on the introduction and analysis of the manuscript and contribution of the author as well. Furthermore, the central themes, linguistic values, intellectual ideology, and literary features have also been evaluated. After having gone through the manuscript in depth, we can conclude that Sayyed Adam Binouri has written a valuable detailed work on the mysticism/ sufism and teachings of the Naqshbandiya school of thought, during his three years stay Makkah (1035-1037 AH). The manuscript is written in the simple language. The author has used the poetic examples of several other poets, in addition to his own, the Quranic verses, sayings of the Holy Prophet, and Sufis belonging to Naqshbandiya and other Sufi school of thoughts. The prose of book indicates an approach to popular culture, religious, moral and religious values. The author has given special attention to his significant style while expressing his thoughtful ideas and he has given in depth details of his specific ideology.

چکیده:

نسخه های خطی از ارزشمندترین میراث های فرهنگی و ادبی هر ملتی قلمداد می شوند؛ لذا احیای این ذخایر فرهنگی، اهمیت فراوانی دارد. نسخه خطی خلاصه المعارف از شیخ آدم بنوری یکی از این سرمایه های ارزشمند است و این مقاله می کوشد تا با روش توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای، ضمن معرفی نویسنده به بررسی نسخه حاضر، مضامین و ویژگی های زبانی، فکری و ادبی این اثر بپردازد. پس از بررسی و خوانش نسخه به این نتیجه رسیدیم که شیخ آدم بنوری بنا به درخواست شاگردان، در طول سه سال اقامت خود در شهر مکه (۱۰۳۵-۱۰۳۷) این اثر مفصل را در زمینه عرفان، تصوف و معارف سلسله نقشبندیه نگاشته است. خلاصه المعارف به سبک مرسل نگاشته شده است. نویسنده در این اثر از ابیات شاعران دیگر و گاه از ابیات خود استفاده کرده است؛ استفاده از آیات و احادیث و اقوال مشایخ نقشبندیه و دیگر طریقه ها از دیگر ویژگی های این کتاب است. نثر کتاب، رویکردی به فرهنگ عامه و معیارهای دینی، اخلاقی، مذهبی نیز دارد و نویسنده در این اثر برای بیان اندیشه خود از آرایش سخن غافل نمانده است و با صنایعی چون: جناس، سجع پردازی، مراعات نظیر، استعاره، تشبیه، کنایه، مجاز، تکرار و دیگر صنایع لفظی و معنوی کلام خود را آراسته است.

مقدمه

یکی از عوامل رشد فرهنگی جوامع، شناخت دقیق آثار ادبی و فرهنگی و به عنوان میراث مادی و معنوی پیشینیان و نیز برقراری ارتباط آگاهانه با آن آثار است. توجه به این آثار، نشان از اهتمام ما به هویت فرهنگی خویش دارد و کم توجهی به آن، از غفلت ما نسبت به بخش عظیمی از پیکره فرهنگی ملت مان حکایت می کند. میراث مکتوب ما، گنجینه ای از گوهرهای گرانبهایی است که سال ها و قرن ها، غبار غفلت بر آن نشسته که می طلبد پرتوهای نهضت تصحیح ادبی، هرچه بیش تر در محافل علمی بر آن بتابد.

نجیب مایل هروی درباره اهمیت و ضرورت تصحیح نسخ خطی می نویسد: «بر کسی پوشیده

نیست که ترقی و تعالی یک جامعه آن‌گاه مقدور می‌شود که از پیشینه تاریخ تمدن خود، آگاه باشد و آنچه را که از اسلاف بر جای مانده است، با بینش علیم و انتقادی و به‌دور از هرگونه حُب و بغض مذموم در اختیار گیرد، نقاط ضعف و علل ناتوانی‌های گذشتگان را دریابد و نقاط قوت و علل توانایی‌های آنان را بجوید». (مایل هروی، 1369: 379). با توجه نکاتی که مطرح شد می‌توان این‌گونه گفت که اعتلای هرچه بیشتر فرهنگ ایرانی، در گرو بازسازی هویت فرهنگی و ادبی از راه احیاء، تصحیح و انتشار آثار هنری گذشتگان است.

«سده‌های یازدهم هجری را یکی از بهترین دوره‌های رواج و روایی این زبان در آسیا می‌توان دانست و طبعاً همین امر به فراوانی نوشته‌ها و سروده‌های نویسندگان و شاعران یاری بسیار نمود و مایه‌ی آن شد که دوران صفوی یکی از بارورترین دوره‌های تاریخ برای ادب فارسی شود» (صفا، 1369، ج 5: 422).

نویسندگان در این پژوهش تلاش دارند تا ضمن معرفی این اثر، به این پرسش اساسی پاسخ دهند که آیا می‌توان با مطالعه این آثار و سایر آثار تاریخی موجود، اطلاعاتی برای شناخت بیشتر نویسنده به دست آورد؟ نکات ادبی و ویژگی‌های نثر مؤلف کدامند؟ و نسخه حاضر چه ویژگی‌های زبانی، فکری و رسم‌الخطی دارد؟ برای پاسخ به این سئوالات با مطالعه تنها نسخه خلاصه‌المعارف به بررسی و استخراج نکات ادبی و شعری مولف پرداختیم و با مراجعه به نسخه موجود، شرح حالی از زندگی وی ارائه دادیم. مهم‌ترین دلایل بررسی این اثر، معرفی یکی از شخصیت‌های علمی- ادبی عصر تیموریو معرفی وی به جامعه ادبی و مصون داشتن اثری ارزشمند از بوته فراموشی است. و مطالعه درباره شخصیت‌های بزرگی است که خارج از مرزهای جغرافیایی ایران بوده‌اند و آثار قابل‌توجهی بر جای گذاشته‌اند.

پیشینه تحقیق

لاهوری (1929م) در «خزینة الاصفیاء» در هفت مخزن، به شرح اخبار و احوال مشایخ صوفیه و چهره‌های شاخص تاریخ اسلام، به ویژه در شبه‌قاره و پنجاب پرداخته است که یکی از آن‌ها شیخ بنوری می‌باشد. حسین (1338) نیز در «فهرست مخطوطات شیرانی» پیرامون خلاصه‌المعارف، به محل نگهداشت آن پرداخته و گفته نسخه‌هایی از این اثر در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد، مجموعه شیرانی لاهور، بانک‌پور، رضا رامپور هند، دانشگاه علی‌گره هند و در ایندیا اقیس موجود است.

سر هندی (1971م)، مؤلف و مترجم صوفی و حنفی قرن یازدهم و از خلفای شیخ احمد سر هندی در اثر «حضرات القدس» که به فارسی تالیف شده، به شرح حال بزرگان سلسله نقشبندیه در دو جلد پرداخته است. او در جلد دوم شرح حال شیخ آدم بنوری را مورد بررسی قرار داده است. منزوی (1361) نیز «خلاصه‌المعارف فی اسرار العقاید» را به فارسی و در دو جلد تالیف نموده است؛ جلد اول در سلوک ظاهری و باطنی و جلد دوم درباره‌ی معارف خواجه بهاء‌الدین نقشبند است. این کتاب به صورت نسخه خطی می‌باشد. بنیاد دائرة المعارف اسلامی (بی‌تا، ج 1: 1959) نیز به اجمال و اختصار به شرح حال شیخ آدم و معرفی آثار او پرداخته است.

منزوی (1370) در اثر «فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان»، که با نگارش آن، فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی را در پاکستان بنا نهاد، نسخه‌هایی از «خلاصه‌المعارف» اثر شیخ بنوری را معرفی کرده است. همچنین آثاری که در خصوص ایشان مکتوب شده را بررسی نموده که از جمله‌ی آن‌ها، خلفای بنوری محمدمین بدخشی مکی است که کرامات آدمیه را درباره احوال بنوری نگاشته، و همچنین بخش اول کتاب نتایج الحرمین خود را که تفسیر سوره فاتحه‌الکتاب است از مکتوبات بنوری فراهم آورده است. بخش دوم کتاب در کرامات بنوری و بخش سوم آن در احوال اوست.

همچنین تسبیحی (1378) در «فهرست الفبایی نسخه‌های خطی» کتابخانه گنج‌بخش، آورده که از نسخه‌های خطی گنج‌بخش، نشانی چهار نسخه موجود است. حسنی (1420ق) در اثر هشت جلدی خود تحت عنوان «نزهة الخواطر و بهجة المسامع والنواظر»، به شرح حال بیش از 4500 تن از علما، مشایخ و اعیان شبه‌قاره هند، به ترتیب تاریخی-الفبایی از قرن اول تا چهاردهم در چهارده طبقه پرداخته که در آن، ضمن معرفی هند به عنوان بلاد فرخنده‌ی اسلام، اجمالاً شخصیت‌های برجسته‌ی طبقات مختلف را با ذکر تاریخ وفات آن‌ها در پرانتز متذکر شده است که یکی از این شخصیت‌ها، شیخ آدم بنوری می‌باشد.

بحث و بررسی

گرچه امروزه روند پژوهش‌های ادبی و تاریخی سریع‌تر از گذشته است، اما به همان اندازه آثاری از پیشینیان باقی مانده که هنوز شناسایی و تصحیح نشده‌اند. شاهد این ادعا، نسخه‌های خطی فراوان شبه‌قاره و ترکیه است که متأسفانه هنوز به مرحله فهرست‌نگاری هم نرسیده است. یکی از آثار ارزشمند ناشناخته، «نسخه‌های خطی خلاصة المعارف»، اثر آدم بن اسماعیل، ملقب به معزالدین، از مشایخ و مؤلفان سلسله نقشبندیه در قرن یازدهم و از مشهورترین خلفای شیخ احمد سرهندي است. با وجود بررسی‌ها و جستجوهای فراوانی که در منابع مختلف انجام شده، تا کنون هیچ‌گونه تصحیح و بازخوانی از این اثر انجام نشده است و در کتب صوفیانه قرن یازدهم به بعد نیز هیچ‌ارجاعی به کتاب داده نشده است. به همین خاطر این پژوهش را می‌توان جزو پژوهش‌های نو در نظر گرفت و انجام آن با توجه به نایابی‌اش، به منظور شناسایی، نگهداشت، انتقال و ترویج دستاوردهای فرهنگی گذشتگان امری ضروری می‌باشد.

شرح حال و معرفی مؤلف

ابو عبدالله آدم بن اسماعیل بنوری، ملقب به معزالدین، از عارفان سلسله نقشبندیه مجدديه و از نامدارترین خلفای شیخ احمد سرهندي است. وی از سادات حسینی بود و سلسله نسبش، چنان‌که خود در مقدمه کتاب نکات الاسرار آورده است، از سوی پدر با ۲۹ واسطه به امام موسی کاظم می‌رسد: «احقر افقر، بنده آل محمدی، آدم بن سید اسمعیل بن بُوها ابن حاجی یوسف بن یعقوب بن حسین بن دولت بن اقبیل بن سعدی بن قلندر که از فرزندان شیخ المشایخ سید محمد العلوی است و او از اولاد سید علی ابن سید اسمعیل صاحب الاخبار است و او سید ابراهیم که برادر خرد امام علی رضاست و ایشان ابن امام موسی کاظم‌اند - رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُمْ أَجْمَعِينَ.»

تاریخ ولادت او مشخص نیست؛ اما از آنجا که سن او را در تاریخ نگارش کتاب نکات الاسرار (سال ۱۰۵۲ یا ۱۰۵۳ ه.ق) حدود ۴۶ سال دانسته‌اند، ولادت وی را میتوان در حدود سال ۱۰۰۵ ق یا ۱۰۰۶ ق فرض کرد. خانواده مادری او نیز در اصل افغانی بودند. خاندان وی مدت‌ها پیش از تولد آدم، از افغانستان به شبه‌قاره مهاجرت کرده و در روستای موده در منطقه روه واقع در پنجاب شرقی ساکن شده بودند. آدم در موده به دنیا آمد؛ اما به بنور رفت و بیشتر عمر خود را در آن‌جا گذراند و به همان‌جا منسوب شد (سرهندي، 1971م: ج 2: 384).

او در سال ۱۰۵۲ ق، با مریدانش که اغلب افغانستانی بودند به لاهور رفت؛ اما حاکم آنجا، شاه جهان بن جهانگیر (۱۰۳۷-۱۰۶۸) از انبوه مریدان شیخ به وحشت افتاد و از او خواست تا لاهور را ترک کند. وی از آنجا به بنور بازگشت و پس از مدتی به حجاز سفر کرد. او در این مسافرت که تقریباً سه سال (۱۰۳۷-۱۰۳۵ ق) طول کشید و خلاصة المعارف فی اسرار العقاید را در دو جلد تألیف کرد (لاهوری، 1929: ج 1: 630). جلد نخست آن در سلوک ظاهری و باطنی، و جلد دوم درباره معارف خواجه بهاءالدین نقشبند است. این کتاب، معروف‌ترین اثر شیخ آدم بنوری به شمار می‌آید.

آثار آدم بنوری

یکی از ویژگی‌ها و نکات قابل توجه سلسله نقشبندیه این است که مشایخ این فرقه کار تصنیف و تألیف را انجام می‌دادند که این امر باعث تأثیر و الهام‌بخشی بر طبقه‌ها و حلقه‌های خود و انجام کارهای چشمگیر در این زمینه گردید. فعال‌ترین فرد این سلسله، حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی شیخ احمد سرهندی (۱۰۳۴-۱۰۹۷۱/۵۹۲۴-۱۵۶۴م)، از این تعالیم مکتوب الهام گرفته و با آن همراه گشته است. مکتوبات و رسائل سرهندی (2013) نه تنها چراغ راه این سلسله بود؛ بلکه در زمینه عملی نیز تصنیفات و تألیفات نگاشتند و قدم‌های شایانی برداشتند. بسیاری از علمایی که وابسته به شیخ احمد سرهندی بودند، کتاب‌هایی درباره مسائل جامعه نوشته‌اند که امروزه نیز منبع هدایت هستند. در تذکره‌های خواجه محمد کشمی (1977) و شیخ بدرالدین سرهندی آمده است که اگر کسی در زمینه علمی و معنوی می‌خواهد فعالیت کند، باید روش مؤلف یعنی شیخ احمد سرهندی را انتخاب کند؛ زیرا اگر نویسنده از این نوع روش تدوین و تألیف عدول کند، کتاب‌های وی قابل اعتماد نیستند.

از دیگر صوفیان برجسته‌ای که با مجدد الف ثانی شیخ احمد سرهندی مرتبط است، حضرت سید آدم بنوری است. مراتب معنوی آن‌ها چنان رایج و تأثیرگذار شد که بزرگان متأخر بیان می‌داشتند که از سعادت حضرت خواجه باقی بالله (ف ۱۰۱۲/۵۱۰۳م) است که شاگردی مانند حضرت مجدد الف ثانی داشته باشد و این خوش‌شانسی حضرت مجدد الف ثانی بود که شاگردی مخلص مانند حضرت سید آدم بنوری داشته باشد و این خوش‌بختی حضرت میرزا مظهر جان جانان شهید (۱۱۹۵/۵۱۷۸۱م) بود که بزرگی مثل حضرت شاه غلام علی دهلوی (۱۲۴۰/۵۱۸۲۴م) داشته باشد و این سرنوشت شاه صاحب بود که خلیفه‌ای عالم مانند مولانا خالد گردی رومی (۱۲۴۲/۵۱۸۲۶م) داشته باشد؛ بدین ترتیب، سلسله نقشبندیه در جهان اسلام چنان رواج یافت و قوانین اسلامی را به حدی تقویت کرد که هنوز هم در این مناطق آثار این فرقه ماندگار است. آدم بنوری هم در طی این مسیر، تألیفات را چراغ راه مریدان خود قرار داد و کتاب‌هایی را برای آیندگان به رشته‌ی تحریر درآورد که به این آثار اشاره می‌کنیم.

تفسیر سورة فاتحه: این تفسیر توسط محمد امین بدخشی بر اساس یادداشت‌های شخصی شیخ بنوری در جلد اول کتاب نتایج الحرمین گردآوری شده است.

نکات الاسرار: این کتاب، شامل موضوعات کلامی و عرفانی است که بنوری در سفر دوم خود به مکه در حدود 1052 یا 1053ق آن را تألیف نموده و نیز در پاسخ به مسائلی غامض تصوف اسلامی. محمد امین بدخشی مطالب این کتاب را در چهار فصل گردآوری کرده است.

خلاصه المعارف یا اسرار العقاید: این کتاب، یک اثر دو جلدی عرفانی است که تألیف آن در 1035ق آغاز و در 1037ق به پایان رسید. جلد نخست آن پیرامون سلوک ظاهری و باطنی، و جلد دوم درباره معارف خواجه بهاء‌الدین نقشبند است. این کتاب، معروف‌ترین اثر بنوری به شمار می‌آید.

کلمات المعارف: این کتاب درباره تعلیمات طریقه مجددیه و نقشبندیه می‌باشد که در 1035 تألیف شده است.

مکتوبات: این کتاب شامل 105 نامه می‌باشد که شیخ آدم در مدت اقامتش در حرمین شریفین به برخی از دوستان و مریدان خود نوشته است. این اثر در جلد اول نتایج الحرمین آمده است.

وضوح المذاهب: این کتاب درباره عقاید ۷۳ فرقه از مسلمانان می‌باشد که تنها یکی از آن‌ها رستگار است. بنوری این مسئله را از منظر اهل سنت مورد بررسی قرار داده است.

حضور ظهوری و ظهور حضوری: موضوع این کتاب، مراتب وصول است. از این رساله، نسخه خطی ناقصی باقی مانده است.

معرفی کتاب خلاصه المعارف

خلاصه المعارف اثر مفصلی در زمینه عرفان، تصوف و سلسله نقشبندیه و مسائل روحانی است که شیخ آدم بنوری آن را نگاشته است. او خود درباره این اثر می‌نویسد: «حضرت قطب‌الاقطاب افراد، خواجه محمد پارسا (قدس سره) به آن کمالی صوری و معنوی، دایم از رساله‌های حضرات خواجهگان همراه می‌داشته‌اند، بیش از آن‌که قدسیه را مطالعه کنند و همراه دارند ناگزیر است... پس کلمات چند در سلوک ظاهری و معارف و اسرار باطنی از قدسیه و انسبیه و از فقرات و نفحات و رشحات و از کُتُب و تصانیف اکابر که به‌غایت متبرک و معتبر آند و مشتمل بر بعضی حقائق و دقایق غربیه، نزد یاران صحبت بودند، منتخب‌طور مرقوم می‌کردند و پاره‌ای معارف زواید که در آنها نبود نیز در این کتاب که مسمی به خلاصه‌المعارف، مندرج خواهد شد» (بنوری، 1066: 2).

مؤلف در مقدمه این اثر به چند نکته ارزشمند اشاره کرده است: نخست اینکه صراحتاً درباره نسبش که به امام موسی‌کاظم (ع) می‌رسد صحبت کرده است؛ دوم اینکه برخی یاران از وی خواسته‌اند تا از حقایق و معارف اهل عرفان و سلوک، مطلبی تحریر کند و بنوری بنا به درخواست آنان، در طول سه سال اقامت خود در شهر مکه (۱۰۳۷-۱۰۳۵ ق) آن را به اتمام رسانده است؛ سوم این‌که مؤلف، سلسله و شجره انتساب طریقت و مرشدان خود را چون شیخ احمد نقشبندی سر هندی (که در تمام متن از وی با لفظ «حضرت ایشان» نام می‌برد)، و حاجی‌خضر بهلول‌پوری نام می‌برد و شرح حالی از طریقه سلوک خویش به قلم می‌آورد که از نکات بسیار مهم خلاصه المعارف در مقایسه با دیگر آثارش به شمار می‌آید.

ساختار

این کتاب به دو بخش تقسیم می‌شود؛ که بخش اول خودش دو باب دارد؛ باب اول نیز دارای دو فصل است: «فصل اول» در بیان کلمه اهل سنت و جماعت؛ و «فصل دوم» در بیان بعضی نصایح در ترک رسوم اهل کفر و بدعت. باب دوم مشتمل بر سه فصل است: «فصل اول» در بیان سلوک ظاهری و باطنی که آن را در عرف مصطلحه، سلوک شریعت و طریقت گویند. «فصل دوم» در بیان معارف مصطلحه به نقل از کتب معتبر است؛ و «فصل سوم» در معارف خواجه بهاء‌الدین نقشبند و دیگر مشایخ مشتمل بر سیزده مکتوب می‌باشد. بخش دوم در شرح حقایق و دقایق و مسائل تحقیق علم لدنی و ... می‌باشد که مؤلف موفق به نوشتن جلد دوم این اثر نشد.

منابع

مؤلف در نوشتن خلاصه‌المعارف از منابع طریقه خواجهگان نقشبندیه چون قدسیه، انسبیه و کتب معتبر استفاده و آن را خلاصه‌المعارف و اسرار العقاید نامید. این اثر در فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌ها به نام‌های دیگری چون «اسرار العقاید»، «خلاصه‌المعارف فی اسرار العقاید» هم ضبط شده است.

محتوا

نثر این کتاب آمیخته به نظم است و مؤلف در لابه‌لای آن، ابیاتی از خود هم گنجانیده است. علاوه بر این، آیات و احادیث و اقوال مشایخ نقشبندیه و دیگر طریقه‌ها هم به‌صورت نقل‌قول در این کتاب مشاهده می‌شود. بنوری در یکی از تألیفات خویش به نام وضوح‌المذاهب، که درباره عقاید اهل سنت است، از خلاصه‌المعارف نام برده که این هم نشان‌دهنده اهمیت این کتاب و جایگاه آن در میان دیگر تألیفات اوست. از وجوه دیگر اهمیت کتاب این‌که بنوری در این اثر، دیدگاه‌های مرشد خود، شیخ احمد سر هندی معروف به «مُجدد الفِ ثانی» را درباره فرقه نقشبندیه و مسائل مرتبط با عرفان و تصوف آن فرقه آورده است که کتاب از این حیث هم درخور بررسی است. شیخ بدرالدین احمد فاروقی سر هندی (971 - 1034 ق)، معروف به مُجدد الفِ ثانی از برجسته‌ترین

اندیشمندان شبه‌قاره هند است. سر هندی پیش از ورود به نقشبندیه، سه رساله «اثبات النبوه»، «رساله در ردّ روافض» و «رساله تهلیلیه» را نوشت، که «رساله تهلیلیه» بر خلاف دو رساله قبلی صیغه‌ای عرفانی دارد.

سبک نگارش

به طور کلی این کتاب، بنا بر شیوه رایج در اغلب آثار عرفانی و علمی از نثری پخته برخوردار است که به شیوه متقدمان نزدیکتر است. شیوه نگارش بنوری چنان است که در توضیح مطالب عرفانی از منابع فراوانی نقل مطلب می‌کند و به شرح آرای آنان می‌پردازد. از ویژگی‌های این کتاب آن‌که به برخی از آیین و رسوم شبه‌قاره، به ویژه آیین هندوان (مانند جشن دیوالی) می‌پردازد و از نگاه فقه اهل سنت (نقشبندیه) به این رسوم می‌نگرد و آنها را نقد می‌کند. سبک خلاصه‌المعارف چنان است که در برخی از موارد (چون آوردن افعال و واژه‌ها) از پیشینیان پیروی می‌کند. استشهاد به آیات و احادیث، شواهد منظوم و منثور متعدد، اقوال مشایخ و بزرگان در آن فراوان است.

نسخه‌های موجود

تا کنون 19 نسخه خطی از خلاصه‌المعارف شناسایی شده است. 9 نسخه از این کتاب در پاکستان شناسایی شده است که از آن 5 نسخه را احمد منزوی در فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان معرفی نموده (منزوی، 1370: ج3: 1435) و 4 نسخه را عارف نوشاهی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان (نوشاهی، 1396: ج2: 712) معرفی نموده است. در کتابخانه‌های هندوستان شامل کتابخانه‌های آصفیه حیدرآباد دکن، تونک، آزاد علی‌گره، ابوالخیر، رضا رامپور و ناصریه لکهنؤ (1365) نیز 6 نسخه از خلاصه‌المعارف شناسایی شده است. نسخه تونک نیز به صورت تصویری در مجموعه شخصی پروفیسور مجددی شماره R.72 موجود است. دو نسخه نیز در کتابخانه آزاد دانشگاه اسلامی علی‌گره هند، شماره‌های فارسی مذهب و تصوف UC79 و فارسی مذهب و تصوف UC232 موجود است. نسخه‌های کتابخانه‌ی رضا رامپور هند، دارای این مشخصات می‌باشند: شماره‌های کتاب 951 ردیف کتابخانه 3016م، جلد اول؛ 952 ردیف کتابخانه 3015م، جلد دوم؛ و 953 ردیف کتابخانه 3016م، جلد دوم. دکتر محمد حسین تسبیحی (1378) نیز برای خلاصه‌المعارف 4 نسخه را به شماره‌های، 6976، 14417، 17121 و 16248 معرفی کرده است.

معرفی نسخه

این نسخه متعلق به سده ۱۱ ه.ق است. با توجه به نوع خط و نگارش نسخه، به خط نستعلیق، عنوان‌ها شنگرف، فقط «قسم اول» کتاب را در بر دارد، ۱۸۲ گ. در یادداشت این نسخه آمده است: «مالک الحقیقی هو الله تعالی جل جلاله عم نواله ولایام المستعاره فصل عظیم مفتی فریثی العثماني بهروی، خرید از شیخ حسن مفتی □ (56/12) 26، (یعنی ۲۶ دسامبر ۱۹۰۹)) برگ (b1) اسلام آباد ، مفتی محمد لطف‌الله. ۳۷۹ برگ، ۲۱ سطری. نوع خط: نستعلیق. کاغذ: کهنه. تزئینات متن: سوراخ‌شده و شکننده. نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش کاغذ ابر و باد به رنگ‌های آبی و قرمز. این نسخه از خلاصه‌المعارف، کامل‌تر از سایر نسخه‌ها است و اشکالات و افتادگی‌های صفحات، کلمات و حروف کمتر است و به نظر می‌رسد که کاتب آن دقیق‌تر از کاتبان دیگر نسخه‌ها بوده است. با توجه به این که پس از نسخه مینا، از بقیه قدیم‌تر است و کاستی‌ها و ابهامات کمی دارد، می‌تواند کمبودهای سایر نسخه‌ها را جبران کند. این نسخه نیز در کتابخانه دانشگاه پنجاب موجود است.

نسخه مبنای تصحیح

این تصحیح بر اساس نسخه نخست کتابخانه پنجاب انجام خواهد گرفت که ویژگی‌های نسخه

شناسی آن بدین ترتیب است:

تعداد صفحات: ۳۷۹ برگ

تعداد سطرها: 21 سطر در هر صفحه

نوع خط: نستعلیق

نوشته شده: در قرن 11 ق

انتخاب نسخه مبنای تصحیح، معمولاً باید دارای چند معیار کلی باشد: اولاً نسخه‌ای که انتخاب می‌شود دارای قدمت و اصالت باشد؛ ثانیاً در مقایسه با سایر نسخه‌ها استقلال نسبی داشته باشد؛ ثالثاً نسخه‌ی کامل باشد و افتادگی کمتری داشته و دخل و تصرف کمتری در آن صورت گرفته باشد. حال نسخه‌ای که به عنوان نسخه مبنای این پژوهش در نظر گرفته شده از چند منظر، درخور توجه است. نخست آنکه این نسخه در فاصله کمی از مرگ مؤلف نگاشته شده است که این امر از روی قرآینی چون تطبیق نسخه با سایر نسخه‌ها، کتابت، ضبط‌های آن و ... قابل احراز است. دوم آنکه این نسخه، در مقایسه با سایر نسخه‌های اثر، نسخه‌ای مستقل و کامل است و دخل و تصرف کمتری در آن اتفاق افتاده است. از دیگر ویژگی‌های مهم این نسخه، وجود نشانه‌های تصحیح مانند «صح، ص، نسخه بدل»، و نشانه‌های درون‌متنی مثل «خ م مقدم و موخر» هست که نشان‌دهنده اعتبار نسخه، و همچنین، مقابله و تصحیح آن با نسخه‌های دیگر است که بر اهمیت و اعتبار آن می‌افزاید. از طرف دیگر، افتادگی نسخه و برخی از سهوهای کاتب هم در حاشیه ذکر شده است.

رسم‌الخط نسخه مبنای

ویژگی‌های دیگر این نسخه، شیوه رسم‌الخط کاتب است که به شیوه کتابت قدیم انجام گرفته است. به طور کلی کاتب این اثر در نگارش عبارات و کلمات دقت چندانی دارد و از شیوه واحدی پیروی می‌کند. کلمات و عبارات یکسان را به گونه‌های مختلف پیوسته و جدا می‌نویسد. این نسخه به خط نستعلیق نوشته شده است. برخی ویژگی‌های نگارشی نسخه مورد بحث عبارتند از:

هیچ گونه علامت نگارشی در نسخه دیده نمی‌شود.

از آیات قرآنی و عبارات و ابیات ساده عربی استفاده کرده است.

حرف «گ» همه‌جا به صورت «ک» نوشته شده. مثال: اگر به صورت اگر؛ مرکب به جای مرگ. نشانه اضافه در کلمات فارسی مختوم به مصوت بلند «آ» به جای «ی» به صورت «آ» آمده است: نامه‌های ایشان (نام‌های ایشان)، رضاء اینها (رضای اینها).

«ی» وحدت و نکره در رسم‌الخط این کتاب به شکل «آ» بر روی کلمه آمده است: پاره (پاره‌ای) خانه (خانه‌ای).

«ج» به جای «چ»، «پ» به جای «ب». مثال: چنانکه به صورت چنانکه؛ باک به صورت پاک.

حرف اضافه «به» به کلمه بعد متصل نوشته می‌شود. برای مثال: بوقوف؛ بخدمت؛ بواسطه.

حرف «بی» به کلمه بعد از خود چسبیده نوشته می‌شود. برای مثال: بی‌کسل.

نوشتن «ای» نکره یا وحدت، پس از کلمات مختوم به «ه» غیر ملفوظ به صورت «ه». برای

مثال: نامه ای به صورت نامه و نامه بدون «ه» نوشته شده است.

حذف برخی واج‌های سازنده کلمه دیده می‌شود (تخفیف کلمات). برای مثال ایستاده به

صورت استاده نوشته شده است.

پیشوند فعلی «ن» نفی غالباً جدا از فعل کتابت شده است. برای مثال: نه‌پرهیزی، نه‌پذیرد.

کاتب به سرهم‌نویسی و یا جدانویسی اجزاء کلمات مقید نبوده است و حتی گاه یک کلمه را

جدا نوشته است. برای مثال: حسابگاه به جای حسابگاه؛ قدمگاه به جای قدمگاه. مانده «ه» غیر ملفوظ در اتصال به علامت جمع «ان»: گم‌شده‌گان (گم‌شدگان). وجود برخی غلط‌های املائی و نگارشی در دست‌نوشته متن: برخواست (برخواست)، خورد(خرد).

نکته آخر این‌که کاتب در برخی از موارد، روی یک جمله خط کشیده و صورت درست آن را در حاشیه نوشته است که در اصول نسخه‌پژوهی، خط‌خوردگی متن را یکی از نشانه‌های صحت ضبط شمرده‌اند.

معرفی سطح زبانی، ادبی و فکری کتاب خلاصه‌المعارف

نقشبندی، مهم‌ترین و با نفوذترین طریقه صوفیه در قرن نهم؛ به ویژه در خراسان و ماوراءالنهر بوده است که در طریقت معتدل و در شریعت سخت متعصب بوده اند. از جامی در نجات الانس و از خواجه محمد پارسا در الانوار القدسیه در معرفی طریقه نقشبندیه چنین نقل شده است که: «همان طریقه صحابه کرام - رضی الله عنهم- است. با رعایت این اصل که نه چیزی بر آن روش بیفزایند و نه چیزی از آن بکاهند. این طریقت عبارت است از: دوام بندگی و عبودیت خداوند، ظاهراً و باطناً؛ التزام کامل به سنت سنّیه و عمل به عزیمت و اجتناب تمام از بدعت‌ها و رخصت‌ها در جمیع حرکات؛ از عادات و معاملات با دوام حضور مع الله بر طریق فراموشی و ترک و استهلاک هر چه غیر آن است (واعظ کاشفی، 1356: 35). آشنایی با یک اثر، پدیدآورنده آن و دستیابی به محتوا و جنبه‌های هنری و ادبی آن ایجاب می‌کند که آن اثر از سه منظر فکر، زبان و ادبیات بررسی گردد و اقبال و رویکرد نویسنده به هر کدام از این موارد با شواهد برگرفته از دل متن نمایانده شود. «برای آن‌که بتوان متنی را از لحاظ سبک‌شناسی تجزیه و تحلیل و بررسی کرد، باید به یک روش اتکا نمود. یکی از ساده‌ترین و در عین حال عملی‌ترین راه‌ها این است که به متن را از سه دیدگاه زبان، فکر و ادبیات مورد بررسی قرار دهیم تا به این وسیله بتوانیم به اجزای متشکله متن، اشراف یابیم و ساختار متن را با توجه به ارتباط اجزا با یکدیگر دریابیم.» (شمیسا، 1374: 153). در این قسمت به ذکر برخی ویژگی‌های زبانی، ادبی و فکری کتاب خلاصه‌المعارف می‌پردازیم.

اخلاق مداری نویسنده

یکی از وجود مشترک تمام این داستان‌ها، برتری انکارناپذیر اصول اخلاقی است. در هیچ‌یک از داستان‌ها، کسی که برخلاف اصول جوانمردی و اخلاق و اشراف رفتار کند، توفیق نمی‌یابد و قهرمانان هرگز برای پیشرفت خویش به حيله و ریاکاری و ناجوانمردی توسل نمی‌جویند (محبوب، 1393: 118). در نسخه موضوعاتی چون سلوک ظاهری و باطنی، نصایح و انتباه از اهل بدعت، مقامات مصطلحه معروفه و معارف اقصی و علوم عظمی مورد بحث قرار گرفته است. نویسنده در بسیاری موارد، شکر خدای را می‌گزارد و درود بر پیامبر اکرم (ص) می‌فرستد. وی از امام علی (ع) با القابی احترام‌آمیز نام می‌برد. علاوه بر این در قسمت‌های مختلف از نسخه خویش، فضل و دانش خود را نمایان می‌سازد و با به‌کارگیری اشعار، مناجات، امثال و حکم، آیات قرآن مجید، احادیث شریف و استفاده از کنایات و اصطلاحات و مناسب بر دلپذیری و شیرینی داستان‌ها می‌افزاید.

شیوه نگارش و سطح زبانی اثر

زبان، تلفظ‌ها و صورت‌هایی از واک‌ها، واژه‌ها و ساخت‌های دستوری یک زبان واحد است که در زمان و مکان و به مناسبت‌ها و موقعیت‌های کارکرد زبان، در اجتماع به وجود می‌آید و با گونه معیار، تفاوت‌هایی در صورت، واژه و برخی از ساخت‌های دستوری دارد. «مطالعه در

تاریخ تطور زبان‌ها نشان می‌دهد که همه زبان‌های دنیا در گذشته و حال پیوسته در حال تحول بوده و هستند، لغات تازه‌ای وارد زبان می‌گردند و واژه‌هایی به دست فراموشی سپرده می‌شوند، تلفظ تحت تأثیر علل و عوامل گوناگون دگرگون می‌شود و ساختمان جمله نیز پا به پای این تحولات تغییر می‌یابد (انوری، و احمدی‌گیوی، 1393: 342). سبک خلاصه‌المعارف چنان است که در برخی از موارد (چون آوردن افعال و واژه‌ها) از پیشینیان پیروی می‌کند. نسخه حاضر، هر چند افتادگی‌های اندکی دارد و از برخی اشکالات نگارشی و املائی به دور نمانده است از نمونه‌های ارزشمند نثر غنایی است که از جهت شیوه نگارش، کوتاهی جمله‌ها، داستان‌پردازی‌ها، بیان شگفتی‌ها، قهرمانی‌ها و دلدادگی‌ها بسیار ارزشمند است. به طور کلی این کتاب، بنا بر شیوه رایج در اغلب آثار عرفانی و علمی از نثری پخته برخوردار است که به شیوه متقدمان نزدیکتر است. شیوه نگارش بنوری چنان است که در توضیح مطالب عرفانی از منابع فراوانی نقل مطالب می‌کند و به شرح آرای آنان می‌پردازد. نویسنده، زبانی ساده دارد و جملات و عبارات کتاب به آسانی قابل فهم است؛ بیشتر مطالب آن به سبک نثر مرسل نگاشته شده است؛ اما گاهی نویسنده از سجع‌های زیبایی نیز بهره برده است و از کلمات عربی استفاده کرده است؛ به گونه‌ای که در بعضی عبارات، نثر کتاب، عاری لطافت و روانی است.

در اینجا به برخی از دگرگونی‌های لفظی و ساختاری کتاب خلاصه‌المعارف پرداخته می‌شود:

دوباره جمع بستن جمع‌های مکسر عربی: احوالات، کمالات، محالات.

تکرار حرف ربط «که» در پیش و پس کلمات: که عرش را خواهند که بردارند.

کاربرد شکل متعدی فعل به صورت: خواندند، افشاندند.

افزودن علامت جمع مؤنث سالم به کلمات فارسی: الوهیت، الوقعات، المعلومات.

کاربرد فراوان ترکیبات و جملات عربی: الحمدلله، نعوذ بالله من الفقر والکفر، اللهم ارزقنا یقینا به.

به کار بردن عبارات‌های فعلی و فعل مرکب چون: به سر بردن، فلاکت شدن، بازی کردن،

بازی کردن.

کلماتی که به علت کمسوادگی کاتب نسخه مبنای غلط و بعضاً نابجا منفصل نوشته شده است:

تازه‌گی (تازگی)؛ تیره‌گی (تیرگی)؛ بنده‌گی (بندگی)؛ مزه‌گی (مزگی)؛ ربه‌گی (ربودگی)؛ در

بیشتر نسخه‌های خطی این دوره چنین اغلاط املائی و نگارشی دیده می‌شود.

بر خلاف حروف افتاده، گاه کلمات افتاده معمولاً در حاشیه نسخ، اضافه می‌شود. در مواردی

نیز کلمات ساقط شده در حاشیه آورده نشده و از قلم افتاده است: اکنون که در سنه هزار و سی پنجم

(اکنون که در سنه هزار و سی و پنجم)؛ در بیان کلیه اهل سنت جماعت است (در بیان کلیه اهل

سنت و جماعت است).

مصرع‌ها و عبارات جابجا شده و نظم ابیات بر هم خورده است:

جان خود را عین حسرت ساختند   هم ز جان و عجز حیرت ساختند

(نسخه مبنای همان: 258)

علاوه بر موارد فوق در این اثر به اسامی برخی اماکن، اشخاص، ابزار، دانش‌ها، بازی‌ها و

اصطلاحات اشاره شده است که برای پی‌بردن به فضای متن‌های نسخه خطی، خالی از فایده نیست.

در اینجا به برخی از این موارد اشاره می‌شود.

نام‌های جغرافیایی ایران و انیران: کوه احد، عرب، فارس، روم، حبش، هند، سند، سقلا، ترک،

مغرب، مشرق، شام، مصر، نیل، بخارا، کعبه، مکه، مدینه، کابل، آستان، کرمان، سمرقند.

پیامبران، شخصیت‌های دینی و فرشتگان: محمد(ص)، عیسی(ع)، موسی(ع)، آدم(ع)، اسحاق،

یونس، ابراهیم، یعقوب، خضر، سلیمان، علی(ع)، عبدالمطلب، اسحاق، اسماعیل، جبرئیل.

اسامی شخصیت‌های اسطوره‌ای و عشاق: نوح، نمرود، شیرین، لیلی و مجنون.
شاعران: عطار، سعدی، فخرالدین صفی، مولانا عبدالرحمن جامی.
حکما و متکلمان و عرفا: علاءالدوله سمنانی، علاءالدین عطار، علاءالدین غجدوانی، خواجه
محمد پارسا، حاجی خضر بهلول‌پوری، بایزید بسطامی، ابوالحسن خرقانی، خواجه یوسف همدانی،
ابوعلی فارمدی طوسی، امام جعفر صادق (ع)، حضرت سلمان فارسی، امام محمد .
دانش‌ها: کیمیا، سیمیا، افسون، تصوف، حقیقت، ظاهر، باطن، توحید، معرفت، شریعت .
احجار کریمه: مرجان، زر سرخ، زر، نقره، طلا.
سازها و اصطلاحات موسیقی: چنگ، دف، طنبور (تنبور)، رباب، مزار، دستک، رقص،
سماع، سرود، ترنم، نوا، غزل، خواندن، آواز، تنبک، نواختن، عود.
اصطلاحات نجومی: افلاک، کواکب، شمس، قمر، ماه، سپهر، مشتری، زوال، میزان.
ابزار رزم: تیر، آهن، تیغ، خنجر، شمشیر، کمان، نیزه.
بازی‌ها، اصطلاحات و مسابقه‌ها: نرد، شطرنج.
درمان پزشکی: درد، طبیب، طبایع، بیمار، دارو، مرض، حصبه، جُدری، تندرستی، صحت،
شفا .

سطح ادبی

نویسنده در این اثر از بیان اندیشه خود از آرایش سخن غافل نمی‌ماند و با صناعی چون:
سجع، جناس (مزید و اشتقاق)، تکرار، مراعات نظیر، تضاد، تلمیح، تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه،
استفاده کرده است. اشعار نویسنده با بیانی ساده سروده شده است؛ او افکار و تعبیرات شعریش را
ساده و روشن (گاه پیچیده) عرضه می‌کند. در این‌جا به ذکر برخی از آرایه‌های بدیع و بیان
در اشعار وی اشاره می‌کنیم.

جناس اختلافی

هر فکر که جز ذکر خدا، وسوسه است شرمی ز خدا بدار، این وسوسه چند
بنوری، بی‌تا: 167

جناس اشتقاق

از نقد وصل جمله تعلق پذیر خلق هم نسبه امید وصال تو خوشتر است؛ همان: 78

سجع

شریعت را مقدم دار اکنون طریقت از شریعت نیست بیرون، همان: 7

تکرار

از هر چه در خیال، خیال تو خوشتر است و از هر چه در وصال، وصال تو خوشتر است
همان: 78

مراعات نظیر

چند گیری به مجلس واعظ پای منبر پی گرفتن پند
بنوری: بی‌تا؛ 207

تضاد

ور زبانت بدست جمله خلق خصم جان تو چاکران تواند
همان: 156.

تلمیح

بهر خلیل خویشتن آتش دهد افروختن وان آتش نمرود را گلدسته و نسرین
همان: 23

تشبیه

چون برگ دی ریزان کند
عذر گنه تلقین کند

جمله گناهان مجرمان
در گوش مسکین عاصیان
(همان: 23).

استعاره مکنیه (تشخیص)

ناطقه حیران بماند، عقل لال

آنکه چون در مدحش اندیشد مقال
همان: 2.

مجاز

راه رفتن بی دلیل و راهبر

نیست ممکن در ره عشق ای پسر!
همان: 230.

کنایه

بنیاد به باد است از آن هیچ نه-ای

ای بی خبر از کار جهان هیچ نه ای
همان: 215.

نتیجه گیری

خلاصه المعارف یکی از آثار ادبی عرفانی به زبان فارسی است که شیخ آدم بن اسماعیل بنوری، از عارفان و نویسندگان فرقه نقشبندیه، در قرن 11 ق آن را در زمینه عرفان و تصوف و سلسله نقشبندیه نگاشته است. نسخه حاضر از توانایی و مهارت وی در نویسندگی حکایت دارد. بنوری که خود به سلسله نقشبندیه گرایش داشته، افکار و آرای خود و این فرقه را در آثارش بیان کرده است؛ به گونه ای که شاید در کمتر اثری، بتوان چنین اطلاعاتی درباره فعالیت سلسله نقشبندیه (قرن 11 ق) یافت. نسخه خلاصه المعارف، نسخه ای منحصر به فرد، به خط مؤلف و بازمانده از قرون یازدهم هجری است. مهم ترین نتایج پژوهش حاضر را می توان در این موارد خلاصه کرد:

سبک نگارش خلاصه المعارف ساده و جملات و عبارات به آسانی قابل فهم است؛ بیشتر مطالب آن به سبک نثر مرسل نگاشته شده است؛ اما گاهی نویسنده از سجع های زیبایی نیز بهره برده است و از کلمات عربی استفاده کرده است به گونه ای که در بعضی عبارات، نثر عاری لطافت و روانی است.

در این کتاب، مسائل متنوع و غامض علمی با نثری مسجع، ذکر شده است و نویسنده، رمزگشایی از نکات پیچیده عرفانی و اشعار دشوار و ذکر و یاد عارفان بزرگ طریقت خواجگان را ضمن حکایاتی جذاب و دلنشین، بیان می کند.

این متن با زمینه داستانی و درون مایه غنایی در بردارنده روایات کهن و ویژگی های ادبی، فرهنگی و اجتماعی قرن یازدهم است که با نثر مسجع و آمیخته به نظم نگاشته شده است؛ در این نسخه به تناسب موضوع از نام های دینی، تاریخی، دانش ها، ابزار رزم، بازی ها، اصطلاحات موسیقی و نجومی سخن رفته است.

نسخه حاضر، هر چند افتادگی های اندکی دارد و از برخی اشکالات نگارشی و املائی به دور نمانده است از نمونه های ارزشمند نثر غنایی است که از جهت شیوه نگارش، کوتاهی جمله ها، داستان پردازی ها، بیان شگفتی ها، قهرمانی ها و دلدادگی ها بسیار زیبا و دلنواز است. (به ویژه در عبارت ها و جمله های آغازین حکایت ها).

آنچه خلاصه المعارف را در میان دیگر آثار شاخص و ممتاز ساخته، ذکر حکایات و داستان هایی از پیران نقشبندیه و سلسله های دیگر است که از زبان بزرگان و به قلم آدم بنوری نقل شده و برخی از آنها برای نخستین بار در همین اثر و با ذکر جزئیات آورده شده است. مؤلف در

پردازش داستان‌ها و جمله‌بندی‌ها و بهره‌گیری از مأخذ قصه‌ها و منابع روایات، مهارت فراوانی دارد و آن‌ها را به خوبی پرورانده است.

نویسنده در نگارش کتاب به آثاری، از قبیل: رساله قدسیه خواجه محمد پارسا، رشحات کاشفی، روضة الواعظین معین الدین صاحب‌السیر، وظایف النبی عبدالنبی کنگوهی و غنیه الطالبین حضرت غوث الثقلین توجه داشته است.

همان‌طور که می‌بینیم به نظر می‌رسد نویسنده برای تفنن و باانگیزه نشان دادن توانایی خود در شاعری و تسلط بر واژگان به آوردن برخی واژگان عربی، اصطلاحات عرفانی، کلامی و... پرداخته است. نویسنده از لحاظ ادبی پیش‌تر از علم بیان و صنایع معنوی چون: استعاره (خبری شنید جانم، دل و جان شدند آگه)، تشبیه (خلیل خویشان، دویی عین ضلال است)، تضاد (خوشت بدست)، مراعات نظر (مجلس، واعظ، منبر) و... بهره‌برده است. علاوه بر این در شعر هم به شاعرانی از جمله: عطار، محمود شبستری، مولوی، سعدی، رشیدالدین وطواط، کمال الدین اسماعیل، نظامی، امیر خسرو دهلوی، جامی و به‌ویژه سنایی نظر داشته و به استقبال از برخی از اشعار آن‌ها پرداخته است.

*****

منابع و مأخذ

1. انوری، حسن و احمدی‌گیوی، حسن (1393)، دستور زبان فارسی 2، تهران: نشر فاطمی.
2. بنوری، آدم بن اسماعیل (1066)، نکات الاسرار، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
3. بنوری، آدم بن اسماعیل (بی‌تا)، خلاصه المعارف و اسرار العقائد، پاکستان: گنج‌بخش.
4. تسبیحی، محمدحسین (1378)، فهرست الفبایی نسخه‌های خطی، بی‌جا: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
5. حسنی، عبدالحمی (1420ق)، نزهه الخواطر و بهجه المسامع و النواظر، بیروت: دارالنشر، جلد پنجم.
6. حسین، محمدبشیر (1338)، فهرست مخطوطات شیرانی، لاهور: اداره تحقیقات پاکستان، جلد دوم.
7. سرهندی، بدرالدین (1971م)، حضرات القدس، لاهور: چاپ محبوب الهی، جلد اول و دوم.
8. سرهندی، احمد (2013)، مکتوبات امام ربانی مرتبه نور احمد امرتسری، استانبول محمد اقبال مجددی: تذکره علماء و مشائخ پاکستان و هند.
9. شمیسا، سیروس (1374)، کلیات سبک شناسی، تهران: نشر فردوس.
10. صفا، ذبیح‌الله (1369)، تاریخ ادبیات در ایران، تهران: نشر فردوس، جلد پنجم.
11. کشمی، خواجه محمد هاشم (1977)، زبدة المقامات (برکات احمدیه)، استانبول: کتابخانه حقیقت (چاپ سنگی).
12. لاهوری، غلامسرور (1929م)، خزینه الاصفیاء، پاکستان: مطبع منشی نولکشو، جلد اول.
13. مایل هروی، نجیب (1369)، آرای در تمدن اسلامی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
14. محجوب، محمد جعفر (1393)، ادبیات عامیانه ایران، به کوشش حسن ذوالفقاری، تهران: نشر چشمه.
15. منزوی، احمد (1361)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، جلد دوم.
16. منزوی، احمد (1370)، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، چاپ اول، جلد اول و سوم.
17. نوشاهی، عارف (1396)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، تهران: موسسه نشر میراث مکتوب، جلد دوم.
18. واعظ کاشفی، فخرالدین علی بن حسین (1356)، رشحات عین الحیات، تصحیح علی اصغر معینیان، تهران: انتشارات بنیاد نوربانی.
19. _____ (بی‌تا)، بنیاد دائره المعارف اسلامی، ذیل ماده بنوری آدم بن اسماعیل.
20. _____ (1365)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوة العلماء لکهنو، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی در هند.

